

Zamke razvoja u srcu Balkana

Socio-ekonomski portret Gnjilana, Kumanova i Preševa

5. jul, 2005. godine

Realizovano uz podršku Ministarstva spoljašnjih poslova Danske

~ Sadržaj ~

I.	UVOD	1
II.	PROFIL PERIFERNOG REGIONA	3
1.	<i>Gde ljudi žive</i>	3
2.	<i>...i šta oni rade</i>	5
III.	POVRATAK POLJOPRIVREDI.....	6
IV.	DEINDUSTRIJALIZACIJA I PREŽIVELI	10
1.	<i>Priče o tranziciji</i>	10
2.	<i>Proizvodnja u novom privatnom sektoru</i>	13
V.	PRIMITIVAN USLUŽNI SEKTOR.....	15
VI.	STATUS RAZVOJNOG PLANIRANJA	17
1.	<i>Inicijative lokalnih vlada</i>	18
2.	<i>Politike centralne vlade</i>	20
3.	<i>Potreba za planiranjem regionalnog razvoja</i>	22
VII.	ANEKSI	24
	<i>Aneks A: Broj zaposlenih u društvenim preduzećima po opštinama (detaljna lista)</i>	24
	<i>Aneks B: Broj zaposlenih u privatnom sektoru</i>	27
	<i>Aneks C: Broj zaposlenih u javnom sektoru</i>	28

I. UVOD

Oblast na raskrsnici Makedonije, Srbije i Kosova leži u samom srcu zapadnog Balkana i geografski i politički. Kao i veći deo ovog regiona i ovaj deo je uglavnom ruralna oblast, koju okružuju planinski venci Skopske Crne Gore (ili Karadaga). Polovina od ukupno 278 000 stanovnika živi u selima a druga polovina živi u preostala tri grada: Preševo u Srbiji, Gnjilane na Kosovu i Kumanovo u Makedoniji.

Period prošle dve decenije karakteriše stalno propadanje. Osnova proizvodnje koja je izgrađena tokom socijalističkog perioda je skoro nestala ostavljajući ostatke društvenih preduzeća koje niko ne želi da kupi. Značajan deo stanovništva je bio primoran da se vrati bavljenju poljoprivredom obrađujući male površine zemlje u uslovima koji se nisu promenili u zadnje dve decenije. Za mlade ljude koji sada treba da počnu da rade izgledi za zapošljavanje su jako loši.

Nije začuđujuća činjenica da je region bio i jeste izvor političke nestabilnosti. Preševo, opština u južnoj Srbiji sa većinskim albanskim stanovništvom bila je obuhvaćena kratko konfliktima 2001. godine. Opština Kumanovo ima etnički mešano stanovništvo. Opština Lipkovo sa većinskim albanskim stanovništvom doživela je ozbiljne sukobe tokom konflikata u Makedoniji 2001. godine. Prema standardima Kosova, Gnjilane ima relativno dobre etničke odnose, imajući u vidu da obuhvata mešavinu albanskih i srpskih sela koja se nalaze jedna pored drugih. Pa ipak, marta 2004. godine zabeleženo je nasilje protiv Srba. Sve tri oblasti su uključene u međunarodne programe posredovanja i rekonstrukcije.

Trenutno se čini da su etnički odnosi mirni i nema razloga verovati da se konflikt ne može izbeći. Međutim teško je zamisliti da će ova oblast ostati stabilna bez poboljšanja na ekonomskom planu. Mladi ljudi bez nade za bolju budućnost su laka žrtva ekstremista sa obe strane. U ovom delu Balkana, međuetnička tenzija i siromaštvo idu zajedno.

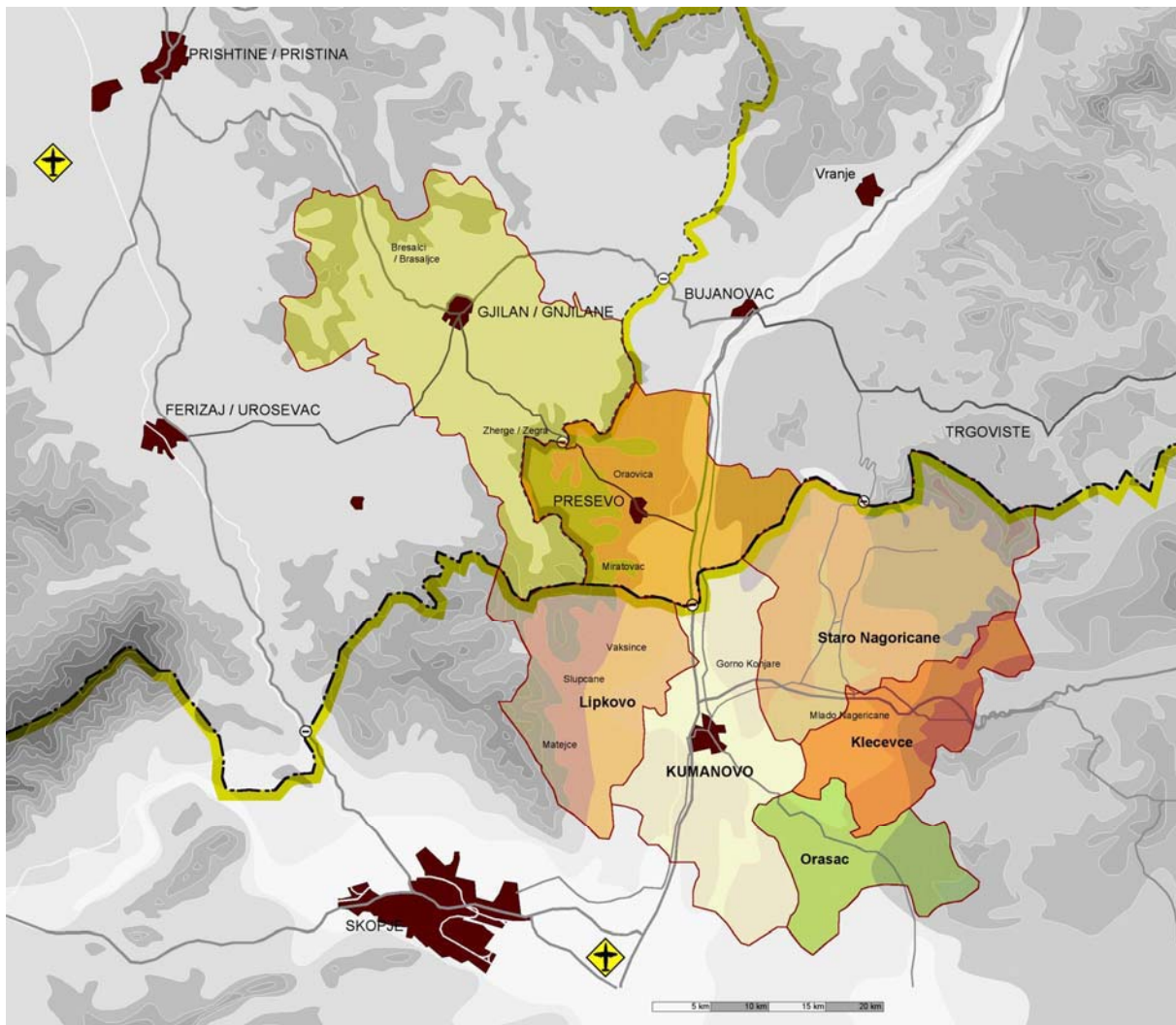
ESI je proveo prethodnu godinu proučavajući ekonomske trendove u regionu i tražeći razvojne potencijale. Vesti nisu baš tako dobre. Samo mali broj starih društvenih preduzeća se uspešno transformisao u privatno vlasništvo. Novi privatni sektor je mali i njime dominiraju radnje, kafići i osnovne uslužne delatnosti tako da može da prihvati samo mali broj radnika iz industrije koji su ostali bez posla. Komercijalna poljoprivreda opada a porodična imanja ne zarađuju dovoljno da bi se investiralo u mašine. Procenjujemo da je samo 33% radno sposobnog stanovništva zaposleno. EU prosek iznosi 63%.

To je zamka razvoja u srcu Balkana. Regioni sa ovakvim ekonomskim profilom nisu atraktivni za investicije. Niti sami dovoljno zarađuju da bi podržali javna ulaganja u razvoj. Ukoliko centralne vlade i međunarodni partneri ne ulože u prevazilaženje barijera ekonomskom razvoju, region će nastaviti da zaostaje.

Međutim, postoje nekoliko uspešnih primera koji ukazuju na to šta je potrebno za iniciranje razvoja. Nekolicina privatnih proizvodnih preduzeća u Kumanovu se izrodilo iz pepela socijalističkih industrija i koristeći poznavanje tehnologija, obučenu radnu snagu i komercijalne kontakte razvili su se iz prethodnih sistema. Njihov uspeh je povezan sa makedonskim tranzicionim programima privatizacije i likvidacije društvenih preduzeća koji su omogućili da se novi privatni sektor izgradi na prošlim naporima a ne da krene od samog početka.

Svaka vlada ima niz razvojnih politika i strategija. Međutim, one su podjeljene po različitim sektorima, loše koordinisane od strane različitih agencija i nisu povezane sa budžetskim sektorima. Postoji preka potreba za planiranjem integrisanog razvoja koje prepoznaje da su problemi poljoprivrede, društvenih preduzeća i privatnog sektora međusobno povezani i da se njima treba pozabaviti zajedničkim razvojnim okvirom. Pouzdane strategije razvoja u regionu treba da budu zasnovane na čvrstim analizama postojećih prepreka i mogućnosti, nadovezujući se na trendove koji su već vidljivi u pojedinim mestima. Dalje, treba pretvoriti ciljeve u operativne programe koji su u skladu sa finansijski resursima.

Problemi sa kojima se ova oblast suočava su teški ali se kvalitativno ne razlikuju od problema koji su upešno rešeni u novim EU državama članicama i zemljama koje čekaju na pridruženje. Savetuje se vladama u regionu kao i njihovim međunarodnim partnerima da počnu da primenjuju EU razvojne metodologije planiranja što je pre moguće, pre nego što se socijalni pritisci nakupe do ozbiljnog nivoa.

Izvor: insar Berlin

II. PROFIL PERIFERNOG REGIONA

1. Gde ljudi žive...

Iako su Preševo, Kumanovo i Gnjilane pogranični regioni, oni geografski nisu udaljeni. Kumanovo i Gnjilane su 35km odnosno 50 km udaljeni od prestonica svojih država a i Preševo i Kumanovo leže na autoputu koji povezuje Beograd i Solun. Međutim, postoji nedostatak informacija o tome gde se ljudi nalaze i kako žive. To je simptom nedostatka ozbiljnog bavljenja ekonomskim i socijalnim problemima u regionu. Naša slika zasnovana je na procenama i izvorima do koji se moglo doći.

Dok su Makedonija i Srbija organizovale popis stanovništva 2002. godine, najpouzdaniji podaci o populaciji na Kosovu su iz 1981. godine.¹ Procenjujemo da u regionu živi 278 000 ljudi što je ekvivalentno gradu srednje veličine na Balkanu kao što je Ljubljana ili Novi Sad.

Tabela 1: Populacija u regionu²

Optina	1981	2002					Index 2002/1981
		Ukupno	albansko	srpsko	maked.	drugo	
Gjilane	84,085	~105,972	~94,299	~11,623	--	~50	126.03
Preševo	33,948	34,904	31,098	2,984	21	801	102.82
Oblast Kumanova	125,502	137,382	53,651	10,358	67,821	5,552	109.47
<i>Kumanovo</i>	<i>87,659</i>	<i>103,205</i>	<i>27,290</i>	<i>9,035</i>	<i>61,495</i>	<i>5,385</i>	<i>117.73</i>
<i>Lipkovo</i>	<i>21,586</i>	<i>27,058</i>	<i>26,360</i>	<i>370</i>	<i>169</i>	<i>159</i>	<i>125.34</i>
<i>Staro Nagoričane</i>	<i>8,713</i>	<i>4,258</i>	<i>1</i>	<i>920</i>	<i>3,331</i>	<i>6</i>	<i>48.87</i>
<i>Klečevče</i>	<i>4,614</i>	<i>1,609</i>	<i>--</i>	<i>24</i>	<i>1,583</i>	<i>2</i>	<i>34.87</i>
<i>Orašac</i>	<i>2,930</i>	<i>1,252</i>	<i>--</i>	<i>9</i>	<i>1,243</i>	<i>--</i>	<i>42.73</i>
Ukupno	243,535	~278,258	179,048	24,965	67,842	6,403	114.26
In %		100.00	64.35	8.97	24.38	2.30	

Oblast karakteriše etnička raznolikost i pored skorašnjih konflikata. Oko dve trećine populacije je albanskog etničkog porekla (180 000) i to u delovima na Kosovu i u južnoj Srbiji kao i u makedonskoj opštini Lipkovo. 68 000 etničkih Makedonaca živi u ovoj oblasti, uglavnom u Kumanovu u i tri ruralne opštine Staro Nagoričane, Klečevče i Orašac. 25 000 Srba živi u svim delovima ove tri opštine kao manjina. Preostalih 6 400 stanovnika pripada romskoj etničkoj grupi i drugim etničkim grupama.

¹ Popis stanovništva je urađen i 1991. godine ali je uglavnom bojkotovao od strane albanskog stanovništva.

² Izvori: Zavod za statistiku (Makedonija), izdanje 2.1.3.30, Popis stanovništva, domaćinstava i naselja, konačni podaci; Republički zavod za statistiku (Srbija) Dopis Br. 295, Izdanje LII, 24. decembar 2002. godine: "Konačni rezultati popisa stanovništva iz 2002. godine, prema nacionalnim ili etničkim grupama, polu i starosnim grupama po opštinama u Republici Srbiji" Podaci za Gnjilane su procene dobijene na osnovu podataka prilikom upisa dece u osnovne škole (30 931 Albanaca i 3 630 Srba mlađih od 16 godina) i na osnovu podataka registrovanja stanovnika, podataka LSMS-a Svetske Banke, ARC izveštaja o selima, lokalnih mesnih kancelarija i koordinacionih centara. 18 559 đaka albanskog porekla u osnovnim školama / podeljeno sa 9 razreda/školskih godina = 2 062 po razredu x 15 = 30 930 Albanaca mlađih od 16 godina; na Kosovu, u proseku, Albanci čine 32.8 % ukupne populacije tako da procena za Gnjilane iznosi 94 299 Albanaca. Za procenu vezano za srpsko stanovništvo videti ESI, Princip Lozane. Multietničnost, teritorija i budućnost kosovskih Srba, Berlin / Priština, 7. juni, 2004. godine.

Ova oblast ima tri grada: Kumanovo (76 275 stanovnika), Gnjilane (60 000 stanovnika) i Preševo (13 426 stanovnika). Tako da je populacija skoro podjednako podeljena između urbanih i ruralnih delova (videti tabelu 2).

Ovu oblast karakteriše i preveliki i premali broj stanovnika u različitim delovima. U Kumanovu, etnički Makedonci i Srbi zauzimaju najviše radnih mesta od 1950. godine, pa na dalje u društvenim preduzećima i javnoj administraciji. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina masovno su se selili iz ruralnih delova u gradove tako da su opštine Staro Nagoričane, Klečevče i Orašac skoro napuštene. Broj njihovih stanovnika gledano zajedno je opao sa 27 117 iz 1948. godine na 7 030 u 2002. godini, što predstavlja gubitak od tri četvrtine stanovnika.³ Ostali su uglavnom stari i neobrazovani.

I pored malih mogućnosti za posao u urbanom delu Kumanova, za ruralnu alabansku populaciju migracije su predstavljale strategiju opstanka. Od 1970. godine, mnogi su otišli u Skoplje i druge urbane delove u potrazi za poslom a mnogi su otišli kao gasterbajteri da rade u zemljama zapadne Evrope (posebno Švajcarska, Austrija i Nemačka). Prihodi koje su slali kući bili su od suštinskog značaja za opstanak seoskih zajednica. Međutim, migracije radne snage ne drže korak sa viskom stopom rasta populacije tako da albanska sela nasatvlaju da rastu.

Tabela 2: *Populacija u urbnim i ruralnim delovima*⁴

Oblast	Urbana	Ruralna	Ruralna %
Gjilane	~59,000	~46,972	44.3
Preševo	13,426	21,478	61.5
Kumanovo	76,275	26,930	26.1
Lipkovo	--	27,058	100.0
Staro Nagoričane	--	4,258	100.0
Klečevče	--	1,609	100.0
Orašac	--	1,252	100.0
Ukupno	148,701	129,556	46.6

U Gnilanu i Preševu situacija je drugačija. Industrijalizacija u većem obimu je počela kasnije, krajem sedamdesetih u Gnjilanu i krajem osamdesetih u Preševu. Iako su etnički Albanci imali pristup poslovima u društvenim preduzećima, indutrijaliizacija nije bila tako intenzivna i nije dovela do jačanja urbanih sredina.

Kao rezultat toga imamo da su albansko selo Lipkovo, Preševo i Gnjilane prenaseljeni i pored slabih izgleda za zapošljavanje i niske proizvodne stope poljoprivrede. Mnoge porodice su preživele zahvaljući migraciji radne snage, jer mnogo mladih ljudi radi u zapadnoj Evropi i šalje pomoć kući. Prema popisu stanovništva iz 2002. godine pored 34 904 stalnih stanovnika Preševa još 12 846 njih je registrovano na "privremenom boravku i inostranstvu".

³ Popis stanovnika iz 1948. i 2002. godine.

⁴ Izvori: Zavod za statistiku (Makedonija), izdanje 2.1.3.30, Popis stanovništva, domaćinstava i naselja, konačni podaci; Republički zavod za statistiku (Srbija), Dopis Br. 295, Izdanje LII, 24. decembar 2002. godine: "Konačni rezultati popisa stanovništva iz 2002. godine, prema nacionalnim ili etničkim grupama, polu i starosnim grupama po opštinama u Republici Srbiji"; podaci za Gnjilane su procene dobijene na osnovu podataka prilikom upisa dece u osnovne škole.

Međutim, migracione politike u zapadnoj Evropi su postale strože, tako da su mogućnosti migracije radne snage u inostranstvo gotovo nestale, lišavajući mlade Albance tradicionalnog puta ka socijalnom i ekonomskom boljitku. Posledice se osećaju u celom regionu.

2. ...i šta oni rade

Od 278 000 stanovnika koliko živi u regionu, njih 37 534 je registrovano kao zaposleno. Ovom broju mogu se dodati oni koji nisu registrovani a koji se uglavnom bave sitnom poljoprivredom. Dok pojedinačne farme predstavljaju najvažniji sektor regionalne ekonomije, ujedno predstavljaju i sivu zonu nevidljivu za državu. U odsustvu pouzdanih podataka o broju poljoprivrednih radnika, i ukoliko pretpostavimo da svako imanje upošljava po jednog radnika puno radno vreme,⁵ dolazi se do podatka da oko 22 000 ljudi radi na privatnim imanjima.

Tabela 3: Broj zaposlenih u oblasti Kumanova, Preševa i Gnjilana (2004)⁶

Preduzeće	Kumanovo	Gjilane	Preševo	Ukupno
ZVANIČNO ZAPOSLENI	17,839	16,483	3,212	37,534
Javni sektor	5,070	4,455	1,405	10,930
Obrazovanje	1,633	1,877	634	4,144
Zdravstvo	953	939	149	2,041
Opštinska administracija	78	383	183	644
Centralna administracija	1,409	845	320	2,574
Lokalna javna preduzeća	413	161	40	614
Nacionalna javna preduzeća	584	250	79	913
(Bivši) sektor društvenih preduzeća	3,795	2,082	546	6,423
aktivna preduzeća	3,000	1,513	304	4,817
preduzeća koja ne funkcionišu	795	462	242	1,499
neaktivna preduzeća	0	107	0	107
Privatni sektor	8,974	9,946	1,261	20,181
PROCENA NEZVANIČNIH RADNIH MESTA U POLJOPRIVREDI	11,120	8,000	2,969	22,089
UKUPNO	28,959	24,483	6,181	59,623

Tako dolazimo do podatka da 34% radno sposobnog stanovništva radi nešto. Ovo je očajno mali broj, daleko ispod Bugarske sa 51% i ispod EU proseka od 63%. Bruto nacionalni dohodak u Preševu 2002. godine po stanovniku iznosio je €308 – što predstavlja 20% od proseka u Srbiji.⁷

Radna mesta su retka širom regiona. Situacija u albanskim delovima je očajna imajući u vidu da jedna trećina stanovništva je mlađa od 15 godina. U Gnjilanu, više od 2000 učenika završi školu svake godine i odlazi na tržište rada koje nudi samo 16 500 poslova koji nisu vezani za poljoprivredu.

⁵ Za broj imanja videti tabelu 6.

⁶ Izvori: Videti detaljne tabele u aneksima A, B i C.

⁷ Radna verzija "Integrisanog socio-ekonomskog plana za južnu Srbiju 2005.-2007.", Leskovac, mart 2003. godine, str. 23 (podaci Republičkog biroa za razvoj).

Tabela 4: Starosna struktura i zaposlenost (u procentima)⁸

Opština	0-14	15-64	preko 64	Zaposleni % of 15-64
Gjilane	32	62	6	37
Preševo	32	60	8	30
Oblast Kumanova	24	66	10	32
<i>Kumanovo</i>	22	69	9	n/a
<i>Lipkovo</i>	33	62	6	n/a
<i>Staro Nagoricane</i>	16	57	27	n/a
<i>Klečevče</i>	12	53	35	n/a
<i>Orašac</i>	11	51	38	n/a
Ukupno	28	64	8	34
Bugarska	16	68	16	51
EU 25	17	67	16	63

III. POVRATAK POLJOPRIVREDI

Preševo, Kumanovo i Gjilane su pretežno poljoprivredne oblasti. I baš ova činjenica više od bilo koj druge jeste razlog njihovog siromaštva. U bivšoj Jugoslaviji, zvanična podrška poljoprivredi bila je ograničena na društveni sektor, na kooperative poljoprivrednika i društvene kombinata, dok je privatni sektor u okviru poljoprivrede bio mali i bez dovoljno kapitala. U ovom post socijalističkom periodu, društveni sektor je skoro nestao ostavljajući za sobom mala privatna imanja. Nijedna vlada nije preduzela neke ozbiljne mere da podstakne proizvodnju u privatnom sektoru poljoprivrede. Naprotiv, javlja se kontinuirano opadanje ovog sektora. Sve se manje proizvodi i sve manje proizvoda uspeva da dođe na tržište. Sa druge strane, sve veći broj porodica u ruralnim delovima zavisi od dodatnih poljoprivrednih radova i nema izgleda da će povećati svoju proizvodnju.

Koreni nerazvijenosti ruralnih delova potiču iz socijalističkog perioda. Jugoslavija je na početku bila poljoprivredna zemlja gde je dominiralo uzgajanje ovaca. Nakon Drugog svetskog rata, $\frac{3}{4}$ populacije je obrađivalo zemlju.⁹ U Kumanovu, nije samo seoska populacija obrađivala zemlju već se i 60% urbane populacije bavio poljoprivredom, što je činilo 70% lokalne proizvodnje.¹⁰

Tokom socijalističkog perioda, razni pokušaju da se poljoprivreda pretvori u društveni sektor bili su bezuspešni, ostavljajući oko 90% obradive zemlje u privatnom vlasništvu. Međutim, socijalističke politike su nameravale da uguše kapitalizam u ruralnoj ekonomiji ograničavajući veličinu privatnih imanja (na 10 hektara) i zapošljavanje radne snage u poljoprivredi. Indutrijalizacija i urbanizacija su predstavljale primarne instrumente za modernizaciju ruralnih delova. Mnoge porodice su imale prihode od drugih poslova takod da je poljoprivreda postala sekundarna aktivnost.

U ovakvim uslovima, privatna imanja nisu imala prihode koji bi im omogućili da ulažu u nove tehnologije kako bi povećali proizvodnju. Krajem 1965. godine, u celoj Srbiji, nije bilo više

⁸ Izvor: popis stanovništva u Makedoniji i Srbiji iz 2002. godine; za Gnjilane, za populaciju mlađu od 15 godina, podaci dobijeni prilikom upisa u škole a za populaciju stariju od 64 godine, podaci dobijeni iz opštinskih arhiva; Evropska komisija, *Novo partnerstvo za koheziju. Treći izveštaj o socijalnoj i ekonomskoj koheziji*, 2004, str. 189 i 201.

⁹ John B. Allcock, *Objašnjavajući Jugoslaviju*, London, Hurst, 2000, str. 65.

¹⁰ Metodi Petrovski, Petar Trajkovski, *Kumanovo* Sbornice na Opština Kumanovo/Nova Makedonija Skopje, ~1970, str. 151.

od 2 300 traktora u privatnom vlasništvu.¹¹ Privatni sektor poljoprivrede zadržao se na primitivnom nivou.

Poljoprivredne delatnosti u većem obimu bile su ograničene na poljoprivredna društvena preduzeća. Šezdesetih godina, preduzeća u Gnjilanu i Kumanovu koja su se bavila poljoprivredom, stočarstvom i preradom hrane, bila su objedinjena u velike agrokombinate koji su do 1980- godine zapošljavali po 2000 radnika svaki. Ovi kombinati su objedinjavali lanac hrane od uzgajanja useva (uglavnom pšenica i povrće) i uzgajanja stoke (goveda, svinja, koza i živine) do prerade prehrambenih proizvoda. Kombinati su imali mlekare, klanice i hladnjače kao i velikoprodajne i maloprodajne trgovine. Slične kooperative, koje su obično upošljavale između 30 i 100 radnika, funkcionisale su u mnogim selima regiona. Zajedno sa dve fabrike za preradu duvana i velikim pekarama u Kumanovu i Gnjilanu, kombinati su imali monopol u regionu.

Po završetku socijalističkog perioda, veliki kombinati su propali. Dva velika agrokombinata su se raspala sredinom devedesetih godina. Agrokultura iz Gnjilana koja je nekada zapošljavala oko 1 800 radnika je kompletno obustavila proizvodnju. Plate preostalih 107 radnika isplaćuju se iz prihoda od iznajmljivanja prostora.¹² ZIK iz Kumanova je podeljen u 12 podružnica u pripremama za privatizaciju. Više nema zajedničkog upravljanja i osim mlekare koja je uspešno privatizovana ostali delovi su u teškoj situaciji. Farma svinja i klanica, i deo za proizvodnju vina su zatvoreni, a čini se da ista sudbina čeka i deo za proizvodnju sokova i hladnjaču. Voćnjaci narandži i zantna deo zemlje se izdaje privatnim poljoprivrednicima na godišnjoj osnovi, gde oni uzgajaju žitarice i povrće. S obzirom na kratke rokove zakupa, zakupci ne vode računa o zemlji i trude se da svake sezone izvuku što je više moguće, što vremenom osiromašuje samu zemlju i smanjuje prinos useva.

Dve fabrike duvana propadaju lagano ali sigurno. Nakon neuspelih pokušaja privatizacije, prestale su da funkcionišu početkom ovog milenijuma. Pekara u Kumanovu je pod stečajnim postupkom od 2004. godine a pekara u Gnjilanu opstaje na osnovu prodavanja svoje imovine i deonica.¹³

Tabela 5: Hrana i agroproizvodnja

Company	Location	Sector	1989	2004
1 ZIK Kumanovo – sada podeljen u 12 podružnica	Kumanovo	poljoprivreda, stočarstvo, mlekara trgovina transport	2,000	310
2 Agrokultura/Mladost Agricultural kombinat	Gjilan	poljoprivreda i agroproizvodnja	1,800	107
3 TKK Boro Petrushevski-Papuchar	Kumanovo	duvan i poljoprivreda	849	0
4 Duvanski kombinat Gnjilane	Gjilan	agro proizvodnja	506	15
5 Zhitomel	Kumanovo	mlin i pekara	316	201
6 Zitopromet/Kvaliteti	Gjilan	mlin i pekara	310	121
7 DIP	Presevo	duvan	70	65
Ukupno			5,851	819

Propadanje socijalističke poljoprivrede je pogodilo ne samo zaposlene u kombinatima i fabrikama cigareta, već i hiljade uzgajivača duvana i malih poljoprivrednika koji su prodavali

¹¹ Statistički godišnji izveštaj za Jugoslaviju, 1998, Beograd, Savezni statistički 1998, str. 206.

¹² "Agrokultura" ukupno zarađuje najmanje € 13,100 mesečno izdavanjem prostorija.

¹³ 2003. godine godišnji obračun bi bio negativan ukoliko bi se uzela u obzir inflacija. Dalje, formalni profit 2003. godine iznosio je € 18,037, dok je vrednost deonica pekare smanjena za više od € 200,000 od 2002. do 2003. godine.

svoje prinose kombinatima. Dok su uzgajivači duvana u Preševu proizvodili 1,200-1,400 tona 1989. godine ta količina je opala na 700 tona 2000. godine odnosno na 70 tona 2004. godine. Proizvodnja duvana u Kumanovu sa nekih 2-3,000 tona godišnje osamdesetih godina, postepeno je opadala tokom devedesetih godina i drastično nakon 2002. godine da bi 2004. godine bila skroz obustavljena.¹⁴ Osim malih privatnih mlekara i dve relativno velike fabrike za preradu mesa, region danas nema agroproizvodnju.

Kolaps velike komercijalne poljoprivrede ostavio je male privatne farme iz socijalističkog perioda kao glavne proizvođače u poljoprivredi. U Kumanovu, ima puno farmi veličine do 100 ha, koje zakupljuje ZIK i privatni vlasnici da bi gajili uglavnom žitarice. Čak su i najveće farme vođene na porodičnom principu sa ne više od 2 ili 3 radnika i nešto više sezonskih radnika tokom žetve.

Ostali deo poljoprivrednog sektora su mala porodična imanja koja ne proizvode dovoljno za tržište. Nema dovoljno informacija o ovom sektoru. Ne možemo tačno da kažemo koliko farmi ima ili da izračunamo prosečnu veličinu. Međutim ograničeni dostupni podaci sugerišu broj od oko 22 000 farmi širom regiona prosečne veličine 3.48 ha.

Tabela 6: Obradiva zemlja i procenjeni broj farmi u regionu¹⁵

Oblast	Obradiva zemlja (ha)	Podaci o farmama	Prosečna veličina (ha)
Kumanovo area	53,964	11,120	4.85
<i>Kumanovo</i>	<i>19,437</i>	<i>5,860</i>	<i>3.32</i>
<i>Lipkovo</i>	<i>7,238</i>	<i>2,484</i>	<i>2.91</i>
<i>Staro Nagoricane</i>	<i>13,093</i>	<i>1,478</i>	<i>8.86</i>
<i>Klecevice</i>	<i>7,360</i>	<i>767</i>	<i>9.60</i>
<i>Orasac</i>	<i>6,836</i>	<i>531</i>	<i>12.87</i>
Gjilane	18,358	~8,000 poljoprivrdnih domaćinstava	2.29
Preševo	4,532	2,969	1.53
Total	76,854	22,089	3.48

Iako stočarstvo nikada nije bilo razvijeno u ovom delu, i ono je postepeno propadalo tokom prošle dve decenije. Prema nacionalnim statističkim podacima, u Kumanovu, između 1981. i 2002. godine, broj goveda je opao za 42%, svinja i živine za 30% a ovaca za 71%.¹⁶ U oblasti Kumanova, nema više od 30 farmi sa 10 grla stoke.¹⁷ U opštini Gjilane, 11 farmi ima više

¹⁴ ESI intervjui saupravom Duvanske Industrije Preševo (15. decembar 2004) and Duvanskim kombinatom Kumanovo TKK (17 2004).

¹⁵ Podaci o obradivoj zemlji: Zavod za statistiku Republike Makedonije "Njive, vinogradi i voćnjaci, 2003": Zavod za statistiku u Srbiji "Opštine u Srbiji", mart 2004, str 154; Mistarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Dbogodišnji administrativni izveštaj o usevima i stočarstvu za 2004. godinu, mart 2005. (Gnjilane). Izvori za poljoprivredna imanja u oblasti Kumanova: Popis stanovništva iz 1994. godine, Knjiga I, tabela 18: ovih podataka nema u popisu stanovništva iz 2002. godine jer je planiran poseban popis za poljoprivrednike ali još uvek nije sproveden; za Gnjilane, napravljena je procena prema drugim procenama; Za Preševo, Zavod za statistiku Srbije, "Opštine u Srbiji", mart 2004, str. 15.

¹⁶ Izvori: Zavod za statistiku Socijalistice Republike Makedonije, popis stanovništva iz 1981. godine, Census 1981, "Osnovni podaci za domaćinstva i stanovnike po opštini", Statistički Pregled 129, 1982; Popis iz 1994. godine, Knjiga X, tabela 3 (stočarstvo), str. 27-31; Popis iz 2002. godine, Knjiga II, tabela 14 (stočarstvo), str. 110-115.

¹⁷ ESI intervju sa Tomom Cvetković Regionalni Centar Kumanovo, 27 septembar. 2004.

od 40 koza, 4 farme imaju više od 200 ovaca a samo jedna farma ima 35 goveda.¹⁸ Prema dostupnim podacima, prosečna farma u regionu ima jedno govedo, jednu ili dve ovce i po nekoliko kokošaka.

Tabela 7: Stočarstvo u oblasti Kumanova, Gnjilana i Preševa¹⁹

Stoka	Kumanovo (2002)	Gjilane (2004)	Preševo (2002)	Ukupno
Goveda	9,813	10,368	5,756	22,769
Ovce	28,812	7,211	1,779	35,491
Svinje	10,790	4,265	452	15,507
Živina	89,934	94,170	41,056	175,990

Proizvodnja useva je takođe drastično opala. Sledeća tabela pokazuje situaciju u Kumanovu, koje ima najveće farme u regionu. Površina obradive zemlje je opala za sve useve osim za pšenicu. Međutim proizvodnja je opala čak i za pšenicu ukazujući na opadanje prinosa na 40% evropskog proseka.²⁰ U Gnjilanu postoji samo jedna farma sa više od 50 ha obradive zemlje pod pšenicom i još jedna farma veličine 0.3 ha koja se bavi hortikulturom. Nijedna farma nema više od 3 ha pod hortikulturom.²¹

Table 8: Opadanje proizvodnje useva u oblasti Kumanova 1989.-2003. (u poređenju sa Makedonijom)²²

Usevi	Ha obradivog zemljišta 2003/1989		Proizvod (tone) 2003/1989	
	Kumanovo	Makedonija	Kumanovo	Makedonija
Pšenica	+16%	+1%	-26%	-28%
Kukuruz	-41%	-22%	-67%	0%
Duvan	-80%	-26%	-75%	-13%
Paradajz	-21%	-18%	-49%	-4%
Paprika	-41%	-15%	-15%	+39%
Vino	-30%	-28%	-12%	+22%

Iako ove podatke treba uzeti sa rezervom, oni očigledno ukazuju da poljoprivreda u regionu Kumanova, Preševa i Gnjilana se lagano kreće unazad prema sopstvenoj zamci. Sa malim imanjima i slabom mehanizacijom, porodične farme ne mogu da konkurišu na otvorenom tržištu tako da proizvode samo za svoje potrebe. Ne postoji podsticaj niti fondovi za

¹⁸ Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja “Velike farme po opštini”, Priština, 2005. godine.

¹⁹ Izvor: Popis stanovništva iz 2002., Kniga II, tabela 14 str 110-115 Oblast Kumanova: podaci dobijeni kroz program podrške poljoprivredi sugerise veće količine goveda i ovaca u oblasti Kumanova; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Dvogodišnji administrativni izveštaj za useve i stočarstvo za 2004. godinu, mart 2005. (Gnjilane); Godišnji statistički izveštaj za Jugoslaviju iz 2002., tabela 30.2 str. 442 (Preševo).

²⁰ Prinosi pšenice u Kumanovu od 2.31 tone po hektaru su ispod makedonskog proseka od 2.64 tone; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Poljoprivredni izveštaj za 2003., str. 3. EU prosek prinosa – 5.93 tone. Agriculture in the European Union – Statistical and Economic information 2004. – 4.1 Tabela žitarica 4.1.1.1. za 2002 godinu.

²¹ Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja “Velike farme po opštini”, Priština, 2005. godine.

²² Izvori: Zavod za statistiku Socijalističke republike Makedonije, “Poljodelstvo, ovosarstvo i lozarstvo vo Republika Makedonija, 1989 god.”, statistički pregled 202, 1990; Zavod za statistiku Socijalističke republike Makedonije, “Polja, voćnjaci i vinogradi 2003”, 2004.

investiranje u povećanje proizvodnje. Ukoliko ne dođe do strukturalne promene u sektoru poljoprivrede, ona će ostati na ovom niskom nivou.

Strukturalne promene bi zahtevale niz mera na različitim frontovima od strane vlade: reformu zemljišta, proširenje usluga, kredite, finansijsku podršku za investiranje, razvoj novih kooperativa, transport, marketing i sl. Kao što se navodi kasnije, ne postoje takvi programi podrške poljoprivredi u Gnjilanu i Preševu a u Kumanovu ih ima jako malo.

Čak i da dođe do strukturalnih promena, rezultat bi bio višak radne snage sa farmi na tržištu rada, što bi stvorilo dodatne pritiske. Rešenje problema ruralnog razvoja mora se tražiti kroz strategiju regionalnog razvoja.

IV. DEINDUSTRIJALIZACIJA I PREŽIVELI

Industrijalizacija u bivšoj Jugoslavije je bila politički proces. Odluke o investiranju donošene su na nacionalnim vrhovima, sa malo obzira prema ekonomskoj i tehničkoj efikasnosti. Kumanovo je odmah posle Drugog svetskog rata krenula sa indzustrijalizacijom, a Preševo i Gnjilane nikada nisu bile prioritete oblasti indutrijalizacije. U ove dve opštine formirana su određena društvena preduzeća ali je industrijalizacija došla kasno i trajala jako kratko pre nego što je krenula da propada. Većine tih industrijskih grana više i nema.

Sa druge strane, proces zapošljavanja i potencijal rasta bio je pod uticajem ovog neuspešnog procesa industrijskog razvoja. Razvoj nikada ne počinje od nule. On se gradi na postojećim prednostima, infrastrukturi, tehnologiji, obučanim radnicima, poslovnim kontaktima i sl. U pograničnim oblastima, mnoge prednosti stečene tokom socijalističkog perioda, vremenom su izgubljene usled neefikasne tranzicione strategije. Međutim u regionu postoje uspešne kompanije koje su nastale iz bivših društvenih preduzeća i na osnovu veština i kontakata koje su nekada ostvarile.

1. Priče o tranziciji

Tokom socijalističkog perioda bilo je 94 društvena preduzeća sa ukupno 31 330 radnika. Većina radne snage bila je skoncentrisana u 4 sektora: obrada metala (6,067), hrana i agroproizvodnja (5,851), tekstil (4,886) i koža (4,693). Vodeće kompanije bile su proizvođač cipela *ČIK* iz Kumanova sa 3600 radnika, proizvođač čeličnih cevi *11 oktobar* i teskilni gigant *Inteqj* iz Gnjilana, sa više od 2 400 radnika svaki.

Do 2004. godine, samo je 6,423 radnika ostalo u društvenim preduzećima. Samo 11 takvih preduzeća još uvek radi u regionu ali čini se da su na putu ka propadanju. Većina njih nije solventna i bori se da plasira svoje proizvode na tržište kao i da plati svoje radnike.

Tabela 9: Broj zaposlenih u bivšim društvenim preduzećima u regionu²³

Sektor	1989	2004
Kumanovo	18,530	3,795
Gjilane	10,537	2,082
Preševo	2,263	546
Ukupno	31,330	6,423

²³

Izvori: Videti detaljne tabele u aneksu A.

Većina tih preživelih preduzeća nalazi se u Kumanovu, gde je nekada bila najskoncentrisanija proizvodnja. Privatizacija je samo donekle bila uspešna u Kumanovu, uspevši da privuče nove investicije u preduzeća. Dva najuspešnija društvena preduzeća “11 oktobar” i “Bibrok”, uspela su da privuku strane investitore tako da sada ona upošljavaju preko polovinu zaposlenih u proizvodnji u regionu.

Tabela 10: Aktivna (bivša) društvena proizvodna preduzeća²⁴

Preduzeće	Lokacija	Status	Sektor	Broj	Broj
				zaposlenih 1989	zaposlenih 2004
1 FZC 11 Oktomvri	Kumanovo	FDI	čelične cevi i profili	2,400	1,044
2 Bibrok	Kumanovo	FDI	tekstil	630	418
3 Jugoterm	Gjilane	SOE	radiajtori, obrada metala	453	218
4 Dimche Erebrica	Kumanovo	SC	obrada drveta	800	185*
5 RJ Simpo (Vranje)	Presevo	SOE	nameštaj	184	154*
6 30 Juli	Kumanovo	SC	obrada plastike	400	152*
7 Metalac/Celiku	Gjilane	SOE	obrada metala	358	124*
8 Zitopromet/Kvaliteti	Gjilane	SOE	pekara/agroproizvodnja	310	121*
9 1 Maj	Kumanovo	SC	obrada drveta	200	96*
10 Buducnost	Presevo	SOE	proizvodnja kreča	107	94*
11 Prosveta/Grafikos	Gjilan	SOE	izdavačka kuća	154	55*
Total				5,996	2,661

DSU = direktna strana ulaganja; DP = društvena preduzeća; DD = deoničarska društva

* funkcionišu sa poteškoćama

Sa godišnjim prihodom između 30 i 40 miliona evra, i preko 1000 zaposlenih “11. oktobar” je ubedljivo najveće preduzeće u regionu i najvažniji izvođač. Skoro čitava godišnja proizvodnja od 50-60,000 tona se izvozi, uglavnom u Nemačku, Italiju i Veliku Britaniju.

Tri glavna faktora koja su doprinela uspehu preduzeća jesu: uspešno prepoznavanje novih tržišta, smanjenje broja zaposlenih i strana ulaganja. Oni su ranije imali tradicionalna tržišta istočnog bloka. Nakon 1990. godine, preduzeće je uspelo da na osnovu ograničenog znanja o zapadnim tržištima preorjenitiše svoju proizvodnju potpuno prema EU. U jednom periodu suočilo se sa kratkim padom u potražnji za njegovim proizvodima. Za razliku od mnogih preduzeća u regionu koja su zadržala isti broj radnika iako nemaju sredstava da ih plate, 11. oktobar je primenio program smanjenja radne snage sa 2400 radnika koliko ih je bilo 1980. godine na 1044 koliko ih ima danas. Ovo je urađeno kroz princip “tehnološkog viška” i princip da se penzionisani radnici ne zamenjuju.²⁵ Skromne plate od 150 do 200 evra u proseku po radniku omogućile su da troškovi radne snage ostanu mali. 2000. godine, 48% deonica “11. oktobar” kupila je nemačka firma KUPBAL Baldinger.²⁶

²⁴ Izvori: Videti detaljne tabele u aneksu A i ESI istraživanje na terenu.

²⁵ Radnici koji su otpušteni kao tehnološki višak u Makedoniji obično su dobijali 24 plate (kasnije 12 i 8) kao isplatu od preduzeća i 60% od plate do penzije (kasnije je smanjeno na 40%). Proces je primenjivan kod radnika starijih od 55 godina. Preduzeća su takođe nudila radnicima da im ne daju isplatu od 24 plate već da im uplaćuju preostalih 40% plate dok ne odu u penziju. Kako je mali broj mladih radnika zapošljen posle 1990. godine, radna sanga je pretežno stara.

²⁶ KUPBAL je kupio deonice društvenog kapitala koje su bile ponuđene na berzi agencije za privatizaciju po ceni od € 3,591,747.

Preduzeće je uspelo da plasira svoje proizvode na evropsko tržište zato što ima dobar proizvod, čelične cevi, i ima prihvatljive cene. Mašine preostale iz socijalističkog perioda su dovoljno dobre da zadovolje evropske standarde i preduzeće koristi prednost jeftine radne snage, čiji su troškovi daleko ispod onih u zapadnoj Evropi. Međutim, čini se da preduzeće nema aktivan program za investiranje u novu tehnologiju kako bi se podstakla proizvodnja i proširio proizvodni program. Gledano dugoročno, budućnost će zavisiti od sposobnosti da se prilagodi potrebama potrošača.

Tekstilno preduzeće Bibrok koje se nalazi u industrijskoj zoni Kumanova prošlo je kroz sličnu situaciju. Smanjilo je broj zaposlenih sa 630 na 418. Većinu preduzeća kupila je američka firma čiji je vlasnik srpskog porekla (*Retrospektiva INC – Beverly Hills*) 1998. godine za €330,000. prvobitno prduzeće je proizvodilo materijale za muška odela za jugoslovensko tržište ali sada izvozi u SAD i Nemačku.

Iako je par bivših društvenih preduzeća uspelo da se uspešno transformiše u privatna preduzeća, jasno je da makedonski privatizacioni program jeste razlog zašto Kumanovo i dalje ima veću ponudu poslova na tržištu. Privatizacija je omogućila ovim preduzećim sa zdravom upravom i dobrim proizvodima da se prilagode potrebama otvorenog tržišta. Makedonija je tokom prethodnih godina takođe primenila i program likvidacije preostalih društvenih preduzeća i tako oslobodila njihovu imovinu za korišćenje privatnog sektora.

U Gnilanu i Preševu nije bilo procesa ni privatizacije ni likvidacije. Preduzeća nisu dobila ni novi menadžment ni novi kapital i dalje se njima upravlja na socijalistički način. Rezltat toga jeste da je većina njih propala ili se nalazi pod stečajem. Jedino uspešno društveno preduzeće jeste proizvođač radijatora Jugoterm iz Gnjilana. Ono upošljava 218 radnika i plasira svoj proizvod u regionu uglavnom u Srbiji i na Kosovu. Njegov proizvod predstavlja brend za bivše jugoslovensko tržište i dalje je kvalitetno i prodaje se po konkurentnim cenama. To je velikim delom nasleđeno iz socijalističkog perioda kada je preduzeće bilo relativno uspešno i nije imalo višak radne snage.

Međutim, usled nesprovedenih privatizacija, preduzeće još uvek funkcioniše na socijalistički način što se znači da se direktor preduzeća bira na zboru radnika. Kao i većina preduzeća iz socijalističkog perioda, ono radi na principu kratkoročnih pozajmica pre nego na principu ulaganja u budućnost preduzeća. Umesto da odvaja sredstava za ulaganja u neophodne mašine, uprava Jugoterma radije dobro plaća svoje radnike u proseku €320-350.²⁷ Nije začuđujući da je vlsnik Kalabrie, najvećeg distributera Jugoterm radjatora brat direktora Jugoterma.

Drugim rečima, ne postoji efiksna strategija za privredni sektor u Gnjilanu i Preševu. Ovo je uznemiravajuća činjenica. Tranzicija je vremenski ograničeni proces. Što duže društvena prduzeća ostanu u fazi u kojoj su, to će manje imati da ponude privatnom sektoru. Kao što sledeće poglavlje pokazuje, razvoj i stvaranje radnih mesta zavise od onoga što se ima i u fizičkom i i smislu veština, od onoga što je preostalo iz socijalističkog sektora i što se može iskoristiti u privatnom sektoru.

²⁷ Ima tri proizvodne linije, iz 1977/8, 1981 i 1983. godine. Prva linija je već prestala da radi. Investiranja nakon rata bila su ograničena popravku krova i na nove mašine za radijatorske cevi €150,000 (stara je ostala u selu Budriga, koje je srpsko selo i nije dostupno za alabansku upravu). Stalno se uvoze rezervni delovi iz Nemačke i Švajcarske u iznosu od €100,000 godišnje. Uprava priznaje da ako bi se uzela u obzir inflacija, preduzeće ne bi bilo profitabilno i ne bi opstalo bez spoljašnjeg investitora.

2. Proizvodnja u novom privatnom sektoru

Nakon završetka socijalizma, veliki broj novih privatnih firmi je registrovan u regionu. Većina njih se bavi trgovinom i osnovnim uslužnim delatnostima. Proizvodnja predstavlja mali procenat u ovom sektoru. Pored zanatskih radnji, mlekara i pekara, samo 13 novih firmi je uspelo da plasira svoje proizvode na tržišta van regiona. Ti proizvodi obuhvataju cipele, mineralnu vodu i bezalkoholna pića, nameštaj, bicikle, tepihe i ćebad, betonske blokove i proizvode od mesa.

Tabela 11: Privatna proizvodna preduzeća koja imaju tržište van regiona²⁸

	Preduzeće	Lokacija	Sektor	Tržište	Broj zaposlenih
1	Tusevski	Kumanovo	cipele	EU	200
2	LGB	Gjilane	obrada metala	nacionalno	120*
3	Bejta Comerc	Gjilane	mineralna voda, šljunak, lepak	nacionalno	108
4	Sobim	Kumanovo	bicikle	Balkan/ nacionalno	100
5	Mobilerie e Kosoves	Gjilane	nameštaj	nacionalno	78
6	Eksimor	Gjilane	tepiši i ćebad	nacionalno /Balkan	62
7	Korp Projekt	Kumanovo	betonski elementi	nacionalno	60
8	Boss Cevli	Kumanovo	cipele	Balkan	60
9	Fluidi	Presevo	palstične flaše & bezalkoholna pića	nacionalno Kosovo	50
10	Compact Group	Gjilane	mineralna voda (&trgovina)	nacionalno	40
11	Boss M	Kumanovo	cipele	Balkan	40
12	Fluidi	Gjilane	plastične flaše & RC Cola	nacionalno Srbija	35
13	Ekstramein	Kumanovo	obrada mesa	nacionalno	35
Total					988

* "LGB" fabrika za proizvodnju mesa je bivše društveno preduzeće za proizvodnju mesa, koje sada zapošljava 120 radnika. Od tih 120, 100 njih su radnici bivšeg preduzeća koji su morali da ostanu na platnom spisku na osnovu ugovora o zakupu sklopljenim sa "Agrokulturom" kojazakupljuje prostorije LGB-a.

Najvažnija priča o uspehu lokalnog razvoja jeste formiranje klastera privatnih preduzeća koja se bave proizvodnjom cipela. Ovaj klaster nastao je na ostacima socijalističkog giganta CIK iz Kumanova koji je nekad zapošljavao 3 600 radnika. Danas oko 45 privatnih preduzeća koja se bave proizvodnjom cipela zapošljava 1 200 radnika. Oni proizvode cipele za nacionalno i balkansko tržište. Klaster je sada dovoljno veliki da može da angažuje podizvođače u Kumanovu, za nabavku pertli, platičnih delova za čizme ili posebnih noževa za kožu.

Priča o Tuševskom, velikom privatnom proizvođaču cipela je prilično edukativna. Tuševski je krenuo 1992. godine sa 10 radnika. Sada zapošljava skoro 200 radnika i angažuje druga preduzeća sa još 200 radnika. Preduzeće je locirano u staroj industrijskoj zoni i zgradi koja je kupljena od društvenog metalnog preduzeća KEN. Zgrada je renovirana i sada kao moderna pomalo štrči među oronulom starom industrijskom zonom. Vrt se nalazi ispred zgrade i ona je sva obeležena zastavama sa natpisom "Tuševski".

²⁸ Izvori: ESI istraživanje i razgovori sa privrednicima regiona. Napomena da najveća građevinska firma u regionu, "Hulusi Comerc" u Kumanovo, radi po celoj Makedoniji.

Staro partnerstvo sa nemačkom kompanijom Tretta je bilo od suštinskog značaja za razvoj preduzeća. Šef Tuševski proizvodnje je nekada radio u velikom društvenom preduzeću za proizvodnju cipela "Gazela." Kada je to preduzeće propalo dedesetih godina, on je prešao kod Tuševskog i doveo mu svoje poslovne kontakte iz Trettala. Zbog ličnog poznanstva, Trettal je bio spreman da saraduje sa kompanijom koja je za njih nova. Nemački partner je obezbedio mašine koje je Tuševski otplaćivao postepeno. Kada se nemačka kompanija zatvorila nekoliko godina kasnije, Tuševski je pronašao nove strane partnere koji sada kupuju 95% proizvodnog programa.

Nedavno, društveno preduzeće pod stečajem ČIK kupio je Korimpeks, makedonska firma čiji je vlasnik Italijan za €630,000, kao deo zajedničkog poduhvata sa italijanskom firmom. Ova transakcija je obavljena uz pomoć programa Međunarodne finansijske korporacije za razvoj preduzeća jugoistočne Evrope (SEED). Navodno je menadžer SEED programa bio impresioniran klaterima proizvođača cipela u Kumanovu i omogućio posebnu kreditnu liniju kao podršku italijanskoj kompaniji za investiranje u Makedoniju. Oktobra 2002. godine, delagacija proizvođača cipela iz Kumanova posetila je Privrednu komoru Italije u Milanu. Prvi kredit je odobren firmi Formentini iz južne Italije koja će zajedno sa Korimpeskom oživeti proizvodnju cipela ČIK kapaciteta. Očekuje se da će za godinu dana ovo preduzeće da zapošljava oko 960 radnika što predstavlja ogroman napredak za lokalnu ekonomiju.

Postoji niz faktora koji doprinose uspehu klastera proizvođača cipela a koji su ključni za razumevanje perspektive razvoja u regionu. Proizvodnja cipela u Kumanovu ima dugu tradiciju i pre socijalističkog perioda (Kumanovo je imalo 55 obučara 1930. godine²⁹). Nove firme su uspele da iskoriste veštine, tehničke i upravne prirode, kao i poslovne kontakte koje je nekada imao gigant ČIK. Zbog postojanja ČIK-a, u Kumanovu postoji srednja škola za tehnologije obrade kože koja svoje učenike šalje na praksu u preduzeća koja se bave proizvodnjom cipela. U preduzećima kao što je Tuševski, polovina radnika je nekada radilo u ČIK-u a druga polovina su mladi ljudi koji su obučavani u srednjoj tehničkoj školi. Bez ove osnove ne bi bilo ni pojave uspešnih klastera u Kumanovu.

Drugo, uspeh privlači uspeh. Proizvođači cipela iz Kumanova su uspeli da izgrade efikasnu mrežu i da se redovno sastaju da bi rešili zajedničke probleme. Asocijacija makedonskih proizvođača cipela, sa sedištem u Kumanovu, ima za cilj da ojača klaster preduzimajući zajedničke marketinške akcije i olakšavajući tehničku saradnju. Januara 2005. godine otvoren je Tehnički centar za proizvodnju cipela, čiji je cilj jačanje konkurentnosti na međunarodnim tržištima. Kroz ovakve inicijative, grupa uspešnih privrednika može da podstakne industrijski razvoj.

Kada nema osnove na koju se može nadograditi, prepreke za formiranje novih proizvodnih privatnih preduzeća su velike. Samo dva proizvoda su uspela da izađu na šire tržište van regiona i to su bicikle i čebad. Oba proizvoda proizvode trgovačka preduzeća koja su započela proizvodnju da bi zamenila uvoz.

Sobim je preduzeće koje pripada braći Branislavu i Marjanu Angelovskom, koji su krenuli u posao sa dva butika u Kumanovu 1990. godine. Jednog dana prijatelj im je ponudio da kupe 5 bicikli po veoma povoljnoj ceni. Oni su ih ubrzo prodali u svojim buticima i naručili su još 25. Sledeće sezone naručili su ceo kontigent. Trgovina biciklami se brzo širila, i 1996. godine napuštaju posao sa tekstilom i fokusiraju se isključivo na bicikle. 1997. godine, počeli su da eksperimentišu uvozeći delove za bicikle i sklapajući ih u Kumanovu. Ubrzo su

²⁹ Dimitar Masevski, Miodrag Arsovski-Bolto, *Kumanovo. Prilozi za izučavanje na negovoto minato od praiistorijata do denes*, Kumanovo, 1996, str.152.

izgradili halu za proizvodnju veličine 6700 m² u Karposu, koji je nova mala industrijska zona u sevrenom predgrađu Kumanova. Do 2002. godine, Sobim je počeo da sam proizvodi delove za bicikle. Sada proizvodi točkove za bicikle uz pomoć savremene tehnologije sa Tajvana i ima proizvodnu liniju za bojenje okvira bicikala. Danas Sobim zapošljava 100 radnika i proizvodi oko 85 000 bicikli godišnje a najviše izvozi u Sloveniju, Srbiju i Bosnu.

Ridvan Ismajli, vlasnik preduzeća Eksimor je počeo slično 1990. godine malom trgovinom koja se uglavnom bavila tekstilom. Tek nakon konflikata na Kosovu, dinamični mašinski inženjer u svojim tridesetim godinama, Ismajli, je počeo da uvozi neobrađene tepihe i čebad iz Gnjilana. Danas njegovo preuzeće zapošljava 62 radnika i proizvodi 1000 čebadi i preko 5000m² tepiha dnevno i ima godišnji prihod od 8 miliona evra. Nekih 20% profita je od uvoza gotovih proizvoda, uključujući pelene, peškire i materijale. 1993. godine Ismajli je osnovao preduzeće u Istanbulu za nabavku neobrađene i poluobrađene robe. 1996. otvorio je još jedno preduzeće u Srbiji koje ima 11 radnika u Beogradu i Loznici sa ciljem da se bolje plasira na srpskom tržištu. Danas, 2/3 Eksimor prizvoda se izvozi na Kosovo a ostalo uglavnom u Srbiju.

Paradoksalno ove dve uspešne priče ilustruju koliko je teško započeti novu proizvodnju u regionu i zašto se privatni sektor generalno kloni proizvodnje. Prvo, iako su iza propalog društvenog sektora ostale velike proizvodne hale, oba preduzeća su morala da investiraju u izgradnju kapaciteta i da plate za povezivanje na odgovarajuću infrastrukturu. Ovo ukazuje na neuspeh tranzicione strategije. Drugo, ni jedna ni druga firma nisu mogle da dobiju kredit na komercijalnim osnovama tokom faze svog formiranja. Kamatne stope su bile prevelike čak i da banke pristanu na kreditiranje. Tek kada su postala dobro ustanovljena preduzeća dobila su mogućnost da apaliciraju za kredite. Treće, oba preduzeća su se oslonila na profesionalni kadar iz bivših društvenih preduzeća za početnu tehničku ekspertizu. Međutim bila su suočena sa nedostatkom kvalifikovane radne snage. Sobim, na primer, nije angažovao diplomirane đake sa lokalne srednje tehničke škole već je obučavao radnike u procesu rada. To predstavlja dodatne troškove za nova preduzeća.

Prepreke sa kojima se susreću nova proizvodna preduzeća su velike i nije čudo što samo nekolicina njih opstaje. Uz slabu ponudu u nabavkama, poslovne mogućnosti koje nudi preduzeće kao što je Sobim ostaju ne iskorišćene (Sobim mora da nabavlja dodatne komponente od makedonskih dobavljača). Ukoliko više preduzeća ne počne da se bavi proizvodnjom, privatni sektor neće moći da absorbuje ogroman pritisak koji se gomila na tržištu rada.

V. PRIMITIVAN USLUŽNI SEKTOR

Većina privatnih firmi u Kumanovu, Preševu i Gnjilanu bavi se trgovinom i uslužnim delatnostima, i zapošljava oko 80% radno sposobnog stanovništva u regionu. Tokom poslednjih 15 godina u ekonomijama svih zapadnih zemalja primećuje se pomeranje iz proizvodnih u uslužne delatnosti. Međutim dinamika je ovde veoma drugačija. Promena nije izazvana uvođenjem tehnologija koje čine radnu snagu suvišnom niti razvojem sofisticiranog znanja u ekonomiji. Kolaps proizvodnje koji je pratio propadanje socijalističkog sistema doveo je do cvetanja malih i porodičnih trgovina i uslužnih delatnosti. Njihova dodata vrednost je mala a tržište je već prezasićeno. Ukoliko ne dođe do porasta prihoda u regionu, skoro da nema potencijala za razvoj ovog sektora.

U sve tri oblasti, izgradnja nakon rata dovela je do kratkoročne ekspanzije preduzeća za izvođenje građevinskih radova. Međutim, ovi poslovi su opadali sa zatvaranjem programa za rekonstrukciju ovog dela.

Podaci o privatnom sektoru su veoma ograničeni. Mnogo malih firmi se formira i nestane a da nisu ni registrovane, tako da nema adekvatnih statističkih podataka. Na primer, prema Zavodu za statistiku, decembra 2002. godine bilo je 7,248 firmi u oblasti Kumanova. Međutim, prema podacima Poreske uprave samo 2 200 njih je aktivno zajedno sa 440 pojedinaca registrovanih kao samozaposleni.³⁰

Podaci o privatnom sektoru u Gnjilanu su bolji. Prema opštinskoj direkciji za privredu, 10 027 ljudi je zaposleno u privatnom sektoru od toga 2/3 u trgovini a 12% čine zanati poput bravara, tapetara, zidara dok preostalih 10% radi u ugostiteljskom sektoru. 776 je zaposleno u proizvodnim delatnostima a 680 u firmama za izvođenje građevinskih radova.

Tabela 12: Pregled uslužnih delatnosti u privatnom sektoru u Gnjilanu³¹

Radnje	Radnici
trgovina	6,345
restorani,kafići, hoteli	976
zanati	1,250
građevina	680
proizvodnja	776
ukupno	10,027

U Preševu, opštinski registar samostalnih radnji daje dobru sliku o strukturi privatnog sektora. Od ukupno 262 radnje, 225 se bavi trgovinom. Ostali se bave ugostiteljstvom, zanatima i rade kao taksisti. Još 190 vozača taksija, vlasnika trgovina i zanatlija je registrovano zbog poreza u okviru zanatskih kooperativa. Takođe, postoji 268 privatnih prduzeća registrovanih u Trgovinskom sudu u Leskovcu.

Tabela 13: "Samostalne radnje" u Preševu 2004³²

Aktivnost	Nr.
trgovci	225
ugostitelji	8
taksisti	5
pekari	4
tapetari	4
kovači	4
zidari	4
proizvođači plastike	3
bageristi	2
mlin	2
auto mehaničari	1
ukupno	262

³⁰ Državni zavod za statistiku, Saopštenje 6.1.2.61, decembarr 2002; podaci dobijeni iz poreske uprave u Kumanovu 5. Jul. 2004.

³¹ Izvor: Opština Gnjilane, Direkcija za privredu, 2004. Prema podacima o registraciji preduzeća u novembru 2004.godine bilo 9,946 zaposlenih u privatnom sektoru.

³² Izvor: Opština Preševo.

Privatnim sektorom u sve tri opštine dominiraju potražne usluge, koje i nisu baš raznovrsne. U samom centru Kumanova ima 766 radnji. Od tog broja, 500 su prodavnice, piljarnice i kiosci. Ostali 115 su kafići i restorani. 154 se bavi uslužnim delatnostima podeljenim u 5 grupa: frizeri (30), advokati (24) menjačnice (21), putničke agencije (10) i fotografi (9).

Tabela 14: Uslužni sektor u Kumanovo³³

Mala preduzeća	Br.
Radnje	498
Kafići, restorani, brza hrana	114
Druge usluge	154
<i>Frizeri</i>	30
<i>Advokati</i>	24
<i>Menjašnice</i>	21
<i>turističke agencije</i>	10
<i>Fotografi</i>	9
Ukupno	766

Privatna preduzeća ove vrste ne predstavljaju motor za pokretanje rasta. One reflektuju kupovnu moć društva. Kada tržište postane zasićeno, ne može dalje da se razvija ako ne dođe do drugog ekonomskog razvoja.

Drugi deo uslužnih delatnosti predstavlja javna administracija. To je najstabilnija komponenta u zapošljavanju od propadanja socijalističkog sistema. Treba napomenuti da dok je javni sektor širom regiona ostao stabilan manje ili više još od socijalističkog perioda, državni prihodi su se smanjili. Što znači da se veći deo budžeta troši na plate a ne na program vlada.

Tabela 15: Javna administracija u Gnjilanu, Preševu i Kumanovu³⁴

Sektor	Kumanovo	Gjilane	Presevo	Ukupno
Obrazovanje	1,633	1,877	634	4,144
Zdravstvo	953	939	149	2,041
Opštinska administracija	78*	383	183	644
Centralna administracija	1,409	845	~320	2,574
Opštinska javna preduzeća	413	161	40	614
Nacionalna ajvna preduzeća	584	250	79	913
Total	5,070	4,455	~1,405	10,930

* uključujući male administracije opštine Lipkovo, St. Nagoricane, Klečevče and Orašac

VI. STATUS RAZVOJNOG PLANIRANJA

Pregled razvojnih trendova u Kumanovu, Gnjilanu i Preševu pokazuje znake privremenog oporavka uprkos stalnom ekonomskom propadnju u prethodne dve decenije. Ukoliko se

³³ Izvori: prodavnice u glavnoj ulici Kumanova prema brojanju ESI-a; ulica 11.oktobar (od raskrsnice sa Karpos ulicom do ulice Oktobarske revolucije), ul Done Božinov (od ul 11.oktobar do ul Oktobarske revolucije)ul. Okotobarske revolucije (od ul Done Božinov do ul. Pionerska), ul Lenionaova (od ul Done Božinov do ul Ilindenska), ul Goce Delčev (od ul. 11. okotobar do ul.III makedonsk udarna brigada), ul. III Makedonska udarna brigade (od ul. Narodne revolucije do ul. Tode Mendol) ul Karl Marks (od ul. 11 oktobar do ul.III makedonska udarna brigada), ul Ilindenska i tri trgovačka centra na glavnom trgu između ul Goce Delčev i Ilindenske.

³⁴ Izvori: Videti detaljne tabele u Aneksu C.

trenutna dinamika nastavi, nema realnih izgleda za porast zaposlenosti u regionu imajući u vidu broj mladih ljudi koji ulazi na tržište radne snage svake godine. Kakve god mere da se preduzmu na političkom nivou, teško je očekivati stabilizaciju regiona bez ekonomskog razvoja.

Osnovne karakteristike regionalne ekonomije su sledeće:

- Komercijalna poljoprivreda je u oštrom padu od kada su počeli da propadaju društveni agrokombinati, ostavljajući veliki broj poljoprivrednika da proizvode samo za svoje potrebe. Razvoj u ruralnim delovima zahteva velike strukturalne promene u komercijalizaciji poljoprivrede. Čak i kada bi se to dogodilo, neposredan rezultat bio bi višak radne snage iz poljoprivrednog sektora koji bi se našao na tržištu rada i koji bi doprineo dodatnim pritiscima.
- Kraj socijalističkog perioda praćen je povećanom deindustrijalizacijom imajući u vidu da su tradicionalne industrijske grane u izumiranju. Samo nekolicina bivših društvenih preduzeća je uspelo da se transformiše u privatna preduzeća i da opstane na otvorenom tržištu. Veliki deo industrijskog kapitala regiona ostaje nedostupan u društvenim preduzećima koja ne funkcionišu.
- Novi privatni sektor sporo ulazi na tržište. Nekolicina preduzeća koja uspevaju da prodaju svoje proizvode na tržištima koja se ne nalaze u njihovom neposrednom okruženju nastala su iz ostataka socijalističkih preduzeća koristeći njihove tehničke veštine i poslovne kontakte. Ipak poteškoće sa kojima se suočavaju nove privatne industrije čine da takve inicijative se javljaju u malom broju.
- Veći deo privatnog sektora bavi se trgovinom i osnovnim uslužnim delatnostima. Ovo tržište je zasićeno i ima veoma malo potencijala za razvoj novih radnih mesta.

Ukoliko ova oblast želi da izađe iz zamke nerazvijenosti, to će zahtevati napore vlade da stvori preduslove za razvoj. Regionu su potrebne strategije integrisanog razvoja koje obuhvataju poljoprivredu i ruralni razvoj, transformisanje bivše društvene industrije kao i podršku novom privatnom sektoru. Sve su to različiti elementi istih izazova za razvoj.

Ako pogledamo šta vlade čine, videćemo da postoji svest o potrebi planiranja regionalnog razvoja. Međutim, trenutni pristupi su fragmentisani na razne institucije i tematske oblasti i nemaju finansijsku podršku.

1. Inicijative lokalnih vlada

Opštinske vlade bi trebalo da najbolje razumeju regionalne uslove i da mogu najbolje da odgovore na potrebe njihovih zajednica. U EU metodologiji planiranja razvoja, opštinske i regionalne vlade imaju ključnu ulogu u prepoznavanju potreba i programiranju i vođenju razvojnih fondova.

Međutim, opštinske vlade u Kumanovu, Preševu i Gnjilanu su tako ograničene nedostatkom budžetskih sredstava da su im ruke naprosto vezane. Imaju jako malo programa koji pružaju podršku razvoju preduzeća ili poljoprivrede i imaju jako malo ili gotovo nikakvog uticaja na programe centralnih vlada.

Tabela 16: Opštinski budžeti (2003, in €)³⁵

	Presevo	Gjilane	Kumanovo	Lipkovo
Populacija	34,904	~105,972	103,205	27,384
Prihodi	5,211,707	9,138,413	1,769,238	438,086
opštinski prihodi	1,675,367	2,607,023	1,140,619	172,745
prenosi	3,536,340	6,531,390	628,619	265,341
Troškovi	5,054,018	9,138,413	1,675,090	344,212
plate	587,971	4,438,603	233,244	131,165
roba & usluge	457,612	2,042,382	841,817	117,406
prenos & subvencije	79,948	116,000	49,699	73,083
kapitalne investicije	3,928,493	2,541,428	550,329	22,542
Opštinski troškovi po stanovniku (€)	144.80	86.23	16.23	12.57

Troškovi po stanovniku razlikuju se po opštinama i kreću se od €13 u Lipkovu do €145 u Preševu za 2003. godinu. Međutim ovi podaci se ne mogu jednostavno upoređivati. Opštinski budžet Preševa dobija znatna dodatna sredstva za rekonstrukciju od Republike Srbije, posebno u periodu posle konflikata koju su sada potpuno prestali. Na Kosovu, grantovi za obrazovanje i zdravstvo kanališu se kroz opštinske budžete. Trenutno, Makedonija ima budžet koji je najviše centralizovan ali se priprema fiskalna decentralizacija.

U svim opštinama, diskrecioni fondovi dostupni za kapitalne troškove ili razvojne programe su veoma mali, €0,80 po stanovniku u opštini Lipkovo. Ovi ograničeni fondovi se koriste za osnovno održavanje i investiranje u puteve, vodovod i kanalizaciju.

Jedini način da opštine povećaju svoje prihode jeste da povećaju cene zemljišta i takse za građevinske dozvole. Međutim to se vraća kao bumerang jer to znači direktne veće poreze za nova preduzeća.

Tako da primena razvojnih programa je jako mala. Opštinski razvojni planovi koji su nedavno napravljeni imaju tendenciju da navode široke razvojne ciljeve, bez uključivanja operativnih programa i odgovarajućih budžeta. Na primer, Plan za lokalni ekonomski razvoj Kumanova iz 2003. godine sadrži 5 velikih ciljeva: smanjiti nezaposlenost, poboljšati kvalitet života, saobraćajnu infrastrukturu, turizam i urabni oporavak.³⁶ Planirane mere obuhvataju stvaranje biznis inkubatora, fonda za podršku razvijanju malih i srednjih preduzeća i nove mere u obrazovanju i obuci. Međutim ove ideje nisu razređene u detalje i nema identifikovanih finansijskih izvora.

Program razvoja opštine Gjilane za period od 2004. do 2007. godine utvrđuje razvojne potencijale u tri sektora: industrija, poljoprivreda/agroprodukcija i mala i srednja preduzeća. Ali ne daje nikakve praktične mere podrške. Jednostavno se poziva na programe privatizacije centralnih vlasti.³⁷ Nedavno urađena Strategija za lokalni razvoj za period od 2005. do 2007. godine dodaje 4 nova cilja: poboljšanje sredine za razvijanje poslovanja, poboljšanje infrastrukture, odgovornija i profesionalnija opštinska administracija i profesionalno

³⁵ Izvori: Opština Presevo (rebalans iz 2003. godine), opština Gjilane i Generalni budžet Kosova za 2003. godinu; planirano; mala razlika između dokumenata; rezerve od € 300,611 su uključene u troškove i usluge; opština Kumanovo (Službeni glasnik godina XLIX, br. 7, 18. mart 2004), Opština Lipkovo (Predlog budžeta lokalne samouprave Lipkovo za 2004. godinu. Napomena: 1€=70 CSD; 1€=61 makedonskih denara).

³⁶ Opština Kumanovo, "Lokalni ekonomski razvoj: strateški plan", januar 2003, str. 8-14.

³⁷ Opština Gjilane, *Program razvoja opština 2004-2007*, Gjilan, 2004, str. 97.

usavršavanje.³⁸ Čine se naponi da se odrede mere podrške za ova 4 cilja, uključujući formiranje opštinskog uslužnog centra za građane i registraciju preduzeća, kao i formiranje koordinacionog tela u okviru opštine za rad sa dijasporom, stavljanje novih industrijskih zona, biznis inkubatora i kredita za poljoprivredu. Ponovo nema jasnih naznaka za finansiranje ovih aktivnosti.

2. Politike centralne vlade

Razvojne politike potpadaju pod nadležnost centralnih vlada. Tokom prošlih decenija, sve tri vlade bile su suočene sa opadanjem poreskih prihoda i porastom socijalnih obaveza što je posledica propadanja industrije. Tako da vlade moraju da donose teške odluke i primorane su da dele svoja ograničena sredstva između socijalnih obaveza i razvojnog investiranja.

Tokom devedesetih godina, prednost je data socijalnim obavezama u odnosu na investiranje. Vlade su pokušavale da održe zaposlenost u preduzećima preko kredita i labavih budžetskih ograničenja. Izveštaj Svetske Banke o Srbiji kaže:

“Iako je nezaposlenost porasla na 27% 2002. godine, procenat prilagođavanja tržišta rada je bio manji od broja otpuštenih radnika, usled politika koje su zabranjivale otkaze. To je nametnulo finansijske pritiske na privredu, koja je radila sa velikim gubicima. Finansiranje je dolazilo kroz direktna kreditiranja ili kroz smanjenje cena usluga državnih preduzeća kao što je na pr. Elektroprivreda Srbije (EPS). Sa druge strane, javna preduzeća su se suočavala sa finansijskim poteškoćama, koje su zahtevale stalna finansiranja od strane banaka ili trošenje osnovnog kapitala. Svrha ovakvih intervencija bila je da se ograniči socijalni efekat ekonomije koja propada. Na kraju, naponi nisu supeli i siromaštvo je poraslo.”³⁹

Iz više razloga, nijedno društveno preduzeće u Gnjilanu ili Preševu do sada nije privatizovano niti likvidirano. Odlaganje tranzicije nije odložilo propadanje preduzeća, ali je omogućilo da u vreme kada konačno dostignu svoj kraj, neće imati više ništa da ponude sem samog prostora gde su smešteni. Čak i društveno preduzeće koje obećava „Jugoterm iz Gnjilana, je zadržalo staru upravu i na taj način je lišeno preko potrebnih investicija. To je propuštena prilika da se sačuvaju elementi regionalnih industrijskih kapaciteta.

Oblast Kumanova karakteriše malo veći anpredak po ovom pitanju. Uspešnije društvena preduzeća su privatizovana. Firme kao 11. oktobar i Bibrok, privukle su i bolju upravu i nove investicije. Tokom poslednjih nekoliko godina, Makedonija je počela da likvidira preduzeća koja su neprofitabilna i koja se ne mogu privatizovati. Ovo je bolan proces koji podrazumeva otpuštanje radnika. Međutim, on oslobađa industrijske nepokretnosti koje se mogu koristiti u privatnom sektoru, posebno proizvodne hale i prateću infrastrukturu. Kao rezultat toga u Kumanovu možemo videti nove proizvodne kapacitete koji rastu iz ostataka bivših industrija, posebno klasteri proizvođača cipela. Ipak, Kiro Spandjev, šef sektora za industriju pri makedonskom Ministarstvu za privredu kaže da Makedonija tek treba da razvija sektoralne strategije i industrijske politike. Njegov sektor upošljava 13 ljudi u dve službe koji se bave analiziranjem i restrukturiranjem preduzeća sa gubicima.⁴⁰

³⁸ Opština Gnjilane, *Strategija lokalnog ekonomskog razvoja 2005-2007*, str. 15.

³⁹ Svetska Banka, *Srbija i Crna Gora. Pregled javne potrošnje po institucijama, Knjiga II: Srbija, februar 2003*, str. 4.

⁴⁰ *ESI intervju sa Kirom Spandjevim, šefom sektora za industriju, 29. septembar, 2004.*

Zato je potrebna aktivnija tranziciona strategija za region. Trenutno, privatni sektor je slab da prihvati višak radne snage iz društvenih preduzeća. Zato transformacija društvenih preduzeća treba da bude praćena merama koje će podržati stvaranje alternativnog, privatnog sektora.

Vlade su priznale potrebu za dinamičnijim pristupom u podršci privatnom sektoru. Sve tri vlade su pripremile strategije za razvoj malih i srednjih preduzeća, uključujući reforme zakonskog okvira i stvaranje institucija za podršku sektoru MiSP. Međutim, sredstva su ograničena da bi se imao neki veći uticaj. Na pr. Služba za razvoj malih i srednjih preduzeća pri Ministarstvu za privredu BJR Makedonije ima samo 4 zaposlenih.⁴¹ Izveštaj iz 2004. godine kaže:

“Ključni problem ostaje da bude nedostatak resursa za implementaciju strateških obaveza. Na pr. iako je Agencija za razvoj MiSP finansirana od strane države, iz državnog budžeta sa €50,000 , €15,000 je alocirano za troškove osoblja agencije a ostalo za finansiranje projekata MiSP. Budžet nije u skladu sa aktivnostima navedenim u strategiji. BJR Makedonija će i dalje zavisiti od međunarodne zajednice i njenih resursa za unapređenje razvoja malih i srednjih preduzeća. Ministarstvo privrede veoma se oslanja na podršku EC-a, USAID-a, UNDP-a i svetske Banke za podršku aktivnostima MiSP-a.”⁴²

U Srbiji, Strategija za razvoj malih i srednjih preduzeća je usvojena januara 2003. godine (Nacionalna strategija za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva). Njena dva ambiciozna cilja jesu da poveća broj ovakvih preduzeća sa 24 000 na 400 000 i da otvori dodatnih milion novih radnih mesta u ovom sektoru. Kao i u Makedoniji, i ovde su finansijski reusursi mali. Republička agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva (ASMEE), koja je osnovana 2001, godine, dobija € 170 000 od države za svoj operativni budžet ali u 2003. godini to je pokrilo samo 20% projektnih troškova. Balans se postiže tražeći podršku donatora i kroz komercijalne prihode.⁴³ Izveštaj kaže da se na Kosovu biznis centri otvaraju na ad hoc osnovi. Nijedan od njih nije postigao ekonomsku održivost niti ima izgleda za to. Svi se oslanjaju na donatore za finansiranje svojih osnovnih aktivnosti.⁴⁴ Veliko oslanjanje na pomoć donatora stvara promenljivost i nestabilnost u finansiranju i onemogućava višegodišnje projekte.

Ovi slabo finansirani programi imaju malo uticaja na prevazilaženje prepreka u razvoju privatnog sektora kao što su skupi krediti, loša infrastruktura, velike opštinske takse i sl. Dalje, strategije za razvoj malih i srednjih preduzeća su apstraktne po svojoj prirodi sa navedenim merama koje nisu razvrstane po aktivnostima. One nisu zasnovane na analizama posebnih ograničenja kao i mogućnosti koje se javljaju u privatnom sektoru i ne reaguju na potencijale kao što su klasteri proizvođača cipela u Kumanovu.

Možda jedini izuzetak predstavlja Integrisani socio-ekonomski plan razvoja za južnu Srbiju za period od 2005. godine do 2007. godine koji je finansirala EAR. On pokriva dve najjužnije oblasti Srbije sa 469 000 stanovnika. Radna verzija iz marta 2005. godine sadrži prilično detaljnu analizu regionalnih trendova i niz konkretnih mera u okviru budžeta od €22 miliona. Mada još uvek nije jasno da li su ta sredstva pronađena.

⁴¹ Pohl Consulting & Associates, Sektor MiSP Državama Panorama državnog i regionalnog nivoa Konačni izveštaj, 14 maj, 2004, str. 53.

⁴² Ibid., str. 53/54.

⁴³ Ibid., str. 67i 66.

⁴⁴ Ibid., str. 93.

Na kraju, postoji nedostatak pouzdanih poljoprivrednih programa koji imaju za cilj da pomognu ruralnim porodicama da pređu na komercijalnu poljoprivredu. Tradicionalno zanemarivanje porodičnih poljoprivrednih imanja koje je psotojalo tokom socijalističkog perioda nastavlja se i tokom devedesetih. Poljoprivredna politika u Srbiji i Makedoniji uglavnom je bila skoncentrisana na subvencije i zaštitne mere za velike poljoprivredne kombinete koji su vremenom propadali u ovom regionu. Tek nedavno je Srbija počela da uvodi neke posebne programe za mlade poljoprivrednike a Makedonija ima neke fondove za porodična poljoprivredna imanja. Na Kosovu ne postoji poljoprivredna politika. Ministarstvo za poljoprivredu bavi se određenim analizama,⁴⁵ ali resursi alocirani za poljoprivredne programe su nedovoljni.

3. Potreba za planiranjem regionalnog razvoja

Kratak pregled razvojnih politika sugerise niz zajedničkih problema:

- Postoji tendencija da se stretški dokumenti prave nezavisno od budžeta, bez utvrđivanja izvora finansiranja. Ukoliko vlade ne počnu da prave svoje programe pozivajući se na određene resurse, neće moći da donesu odluke o utvrđivanju prioriteta. Strategije koje nisu potkrepljene budžetima ne predstavljaju ništa više od izjava dobre volje.
- Sve tri vlade suočene su sa nedostatkom budžetskih resursa za finansiranje razvojnih programa. Smanjeni prihodi i velike socijalne obaveze takođe predstavljaju simptome razvojne zamke. Postoje dobri razlozi za pomoć sa strane koja bi povećala sredstva dostupna vladama i podstakla ih da veći deo svojih sredstava usmere na razvojen programe (u skladu sa EU principima dodatnih sredstava).
- Sve tri vlade imaju tendenciju da stvaraju pre tematske strategije nego integrisane razvojne programe. Rezltat toga, jeste da su sredstva vlada podeljena na različite oblasti i institucije. I čini se da nema saradnje između različitih nivoa vlada.
- U Srbiji a posebno na Kosovu, postoji potreba za tranzicionim strategijama koje bi ubrzale procese privatizacije i likvidacije društvenih preduzeća i koje bi osigurale da vlasništvo društvenih preduzeća i u fizičkom i u smislu veština bude dostupno privatnom sektoru.
- Nema dovoljno investiranja u profesionalne obuke kako bi se obezbedilo da mladi radnici dobiju potrebne veštine koje se traže u privatnom sektoru.
- Postoji pravi vakuum vezano za politike o ruralnim delovima. Ne postoji politički okvir koji bi se bavio problemima poljoprivrede i koji bi pomogao malim poljoprivrednicima da proizvode za tržišta. Niti ima šireg koncepta planiranja ruralnog razvoja. Strukturalne promene u poljoprivredi bi trebalo da prate mere za stvaranje radnih mesta van poljoprivrednog sektora.
- trenutno, strategije nisu zasnovane na razumevanju pravog stanja stvari. Nema dovoljno informacija niti analiza trenutnih trendova. Ovo dovodi do stvaranja

⁴⁵ Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, *Zelena knjiga Kosova: Strategija za održivi poljoprivredni i ruralni razvoj na Kosovu*, May 2003.

strategija koje su frustrirajuće apstraktne i koje propuštaju priliku da podrže pozitivnu dinamiku poput one koja se javlja na Kosovu.

Sve ovo sugerije da bi vlade u zapadnom Balkanu trebalo da porazmisle o svojim trenutnim pristupima prema planiranju razvoja.

Iako su izazovi sa kojima se sureće region Kumanova, Gnjilana i Preševa teški, oni se kvalitativno ne razlikuju od izazova koji su do sada uspešno rešeni u EU državama članicama ili državama koje čekaju na priključenje EU, kao što je na primer Bugarska. EU nudi sofisticirane metode planiranja razvoja koje mobilišu nacionalne resurse, međunarodnu pomoć kao i javne institucije na svim nivoima kako bi se nerazvijenim oblastima pomoglo da sustignu druge i sa socijalnog i sa ekonomskog aspekta. Kroz planove nacionalnog razvoja i preteće strategije, pristup EU obezbeđuje da svi naponi vezano za razvoj budu objedinjeni u okviru jedinstvene integrisane strategije koja je izdiferencirana prema specifičnim izazovima i potencijalima individualnih regiona.

Imajući u vidu da zapadni Balkan želi da postane deo EU, sve države u regionu moraće da nauče EU tehnike planiranja razvoja. Tako da ima smisla da i obe vlade i njihovi međunarodni partneri stvaraju svoje programe prema EU okvirima.

Što se pre počne sa takvim radom to će bolje biti za opštine Kumanovo, Gnjilane i Preševo. Inače, prdnosti evropeizacije mogu doći isuviše kasno ad bi sprečile socijalne pritiske da dostignu kritičan nivo.

VII. ANEKSI

Aneks A: Broj zaposlenih u društvenim preduzećima po opštinama (detaljna lista)

Tabela A.1. Broj zaposlenih u (bivšim) društvenim preduzećima u oblasti Kumanova

	Preduzeće	Godina osnivanja	Sektor	1989	2003	2004
	Aktivna preduzeća			7,761	3,258	3,000
1	FZC 11 Oktomvri	1952	cevi	2,400	1,044	1,044
2	Bibrok	1954	tekstil	630	418	418
3	Kozjak	1953	građevinska firma	680	388	388
4	ZIK Kumanovo (sada podeljeno u 12 podružnica)	1960	poljoprivreda, stočarstvo, proizvodnja mleka, transport i trgovina	2,000	457	310
5	Dimče Erebrica	1947	obrada drveta	800	185	185
6	30 Juli	1958	obrada plastike	400	228	152
7	1 Maj	1957	obrada drveta	200	96	96
8	Makpetrol		benzin	87	87	87
9	ZP Klečovče		poljoprivreda	163	86	86
10	Agrokumanovo	1967	trgovina	93	79	79
11	ZZ Sloga		poljoprivreda	153	78	78
12	Stočarski Centar Todor Velkov		stočarstvo	45	39	39
13	Autoservis		bivši deo ZIK-a	60	58	23
14	ZZ Nikushtak		poljoprivreda	50	15	15
	Aktivna, pod stečajem			2,134	1,317	795
1	KIK	1946	cigle i keramika	250	203	203
2	Žitomel	1944	pekara	316	253	201
3	Biserka	1954	usluge	230	201	201
4	Jug-Turist	1947	transport	907	415	130
5	MIP 11 Noemvri (KEN)	1954	obrada metala	431	245	60
	Neaktivna, pod stečajem			8,635	2,396	0
1	TKK Boro Petručevski-Papučar	1946	duvan i poljoprivreda	849	411	0
2	FMK Iskra	1947	obrada metala	800	505	0
3	Kiro Fetak	1954	tekstil	1,300	17	0
4	KPK Kumanovo	1958	obrada kože	803	281	0
5	Čik Kumanovo	1947	proizvodnja cipela	3,600	921	0
6	Polet	1970	obrada plastike i akrtona	208	133	0
7	Prosveta	1948	izdavačka kuća	165	61	0
8	NAMA	1948	trgovina	197	12	0
9	Tekstilpromet	1954	trgovina	400	38	0
10	Agrosnabditeľ	1953	trgovina	288	0	0
11	Nova Makedonia		mediji	25	17	0
30	Ukupno			18,530	6,971	3,795

Izvori: Opštinska Komisija SO Kumanovo, Kumanovo, oktobar 1990, deo o privredi; Sretko Ivanovski, Vlijanieto na ekonomsko-demografskite promeni vrz strukturata na rabotnata sila vo Kumanovo, Kumanovo, Makedonska Riznica, 2000, str. 25-36; Zdravstveni fond; regionalna kancelarija Ministarstva privrede, ESI istraživanje, Broj zaposlenih 1989. godine je bio nešto veći (između 20 000 i 21 000) s obzirom da ova lista ne obuhvata neke manje radnje i firme.

Tabela A.2. Broj zaposlenih u društvenim preduzećima u Gnjilanu

	Preduzeće	Godina osnivanja	Sektor	1989	2004
	Aktivna preduzeća			3,318	1,513
1	Morava e Binces	1954	izgradnja	1,560	650*
2	Jugoterm	1978	radijatori, obrada metala	453	218
2a	Jugoterm unit Budriga		Područnica pod srpskom upravom	150	150*
3	Kosovatrans		transport, autobuska stanica	358	124*
4	Metalac/Celiku	?	obrada metala	310	121
5	Zitopromet/Kvaliteti	1975	prerada poljoprivrednih proizvoda/pekara	95	61
6	Hotel Kristal	?	ugostiteljstvo	59	59
7-10	4 srpske poljoprivredne kooperative		Silovo, "1 Maj" Pasjane, "Zarije Bujic", "Morava" Partes	154	55*
11	Prosveta/Grafikos	1954	izdavačka kuća	145	41
12	Stanica za unapredjenje poljoprivrede/stacioni Bujqesor		proizvodnja jaja	30	30
13-17	5 albanskih poljoprivrednih kooperativa		Zheger, "Mirusha",	4	4
18	Apoteka (bivša POE)		trgovina	4,983	462
	Preduzeća koja žive od iznajmljivanja prostorija				
1	16 November/28 Nentori		trgovina	662	205
2	Inteqj	1958	tekstil	2,427	110
3	Agrokultura/Mladost Agricultural kombinat		poljoprivreda i prerada poljoprivrednih proizvoda	1,800	107
4	AMD/Drita		vozačka škola	42	17
5	Pomoravlje/Anamorava		trgovina	42	14
6	Kosovosirovina/Hekurishte			10	9
	Potpuno neaktivna preduzeća			2,236	107
1	Qarkullimi		trgovina	215	65
2	Duvanski kombinat	1945	Prerada polj. proizvoda	506	15
3	Jedinstvo/Teuta		tekstil	79	10
4	veterinarska stanica (albanska)		veterinarska stanica	10	6
5	veterinarska stanica (srpska)		veterinarska stanica	5	0
6	Ekonomia e pyeve		upravljanje šumama	5	5
7	Cinema Gjilan		bioskop	4	4
8	Teknika Popullore		školski centar	11	2
9	IBG Batteries	1976	baterije	1,285	0
10	Bankkos		banka	15	0
11	Makanizimi Pristina			10	0
12	Gjilan airport			6	0
13-16	4 poljoprivredne kooperative			90	0
40	Ukupno			10,537	2,082

* funkcionišu sa znatnim gubicima

Izvori: Kosovo Trust Agencija, Opština Gnjilane, ESI istraživanje (posete preduzećima).

Tabela A.3. Broj zaposlenih u društvenim preduzećima u Preševu

	Preduzeće	Godina osnivanja	Sektor	1965	1989	2004
	Aktivna preduzeća			222	355	304
1	RJ Simpo (Vranje)	1981	nameštaj	--	184	154
2	Budućnost (proizvodnja kreča.)	1965	građevinski materijal	220	107	94
3	RJ Jedinstvo Vranje		prevoz	--	13?	20?
4	Automotosavez Srbije		tehnički pregled	--	27	15?
5	Apoteka Prečevo		farmacija	--	10	10?
6	Veterinarska stanica	pre 1965	veterina	2	8	7
8	Jugobanka/Jugbanka		finansije	--	5	3
9	Dunav Osiguranje		osiguranje	--	1	(1)
	Preduzeća gde plate kasne više od pet meseci			394	342	242
1	OD Metal (ranije zanatsko komunalno preduzeće "4 July")	bef. 1965	obrada metala	85	140	93
2	DP "7 July"	1970s	obrada palstike	--	92	68
3	DIP	1923	duvan	234	70	65
4	ZZ "Preševo"	bef. 1965	poljoprivreda	75	40	(16)
	Neaktivna preduzeća			32	1,566	0
1	RJ Yumco (Vranje)	1980s	tekstil	--	450	--
2	DP Kristal (Zajecar)	1980s	gravure na staklu	--	360	--
3	DP Euroflex (CIK Kumanovo)	1980s	cipela	--	290	--
4	RJ Zavarivač (Vranje)	1980s	obrada metala	--	200	--
5	AD Grafoflex	1970s	izdavačka kuća	--	131	--
6	Bratstvo	bef. 1965	trgovina	32	70	--
7	ZRO Elektrokontakt	1970s	elektronika (hendikepirani)	--	59	--
8	Osnovna Banka (Beobanka)		finansije	--	3	--
9	Investbanka Vranje		finansije	--	3	--
10	ZZ "Ostrovnica"		poljoprivreda	--	--	--
11	ZZ "Poljoprodukt" (Vranje, samo radnje)		trgovina	--	--	--
24	Ukupno			648	2,263	546

Napomena:

Plate kasne 2 meseca: ZZ Presevo, iznajmljuje prostor da bi obezbedio minimalna sredstva

Plate kasne 3 meseca: Simpo, Buducnost

Plate kasne 5 meseci: Metal

Plate kasne 8 meseci: 7 July, DIP

Nema podataka o platama: Automoto društvo, Jedinstvo Vranje

Neaktivna, ali iznajmljuju prostor: Kristal, Elektrokontakt

DP Euroflex: Od januara 2004. godine, 200 radnika radi po ugovoru sa italijanskom firmom; primili su 1 ili 2 plate i sada je to zaustavljeno!

Od 546 zaposlenih samo 320 prima plate koje ne kasne više od 4 meseca.

1992. godine proizvodnja je stala u :Kristal, CIK and Zavarivac (izvor: opština)

Izvori: T.P. Vukanović, "Prečevo" (Poseban otisak iz Vranjskog glasnika, knjiga II, iz 1966), Vranje, 1966, str. 24; "Informacija o problemima sa kojima se suočava privreda opštine Preševo I mere koje se moraju preduzeti u cilju prevazilaženja postojećeg stanja", Preševo, Skupština Opštine Preševo – odeljenje za privredu, finansije, društvene delatnosti i zajedničke poslove", januar 2001; Sindikat, Opština Preševo, ESI istraživanja i intervjui.

Aneks B: Broj zaposlenih u privatnom sektoru*Tabela B.1. Privatni sektor u Kumanovu, Gnjilanu i Preševu - procena*

	Kumanovo	Gjilane	Preševo	Ukupno
Broj radnika	8,974	9,946	1,261	20,181
Broj preduzeća	~2,100	5,597	~720	~8,417

Izvori:

- *Kumanovo: Fond za zdravstvenu zaštitu (podaci o socijalnim doprinosima: ukupno bez sektora društvenih preduzeća, javne administracije i penzionera; sopstvena kalkulacija; leto 2003. godine; dodata procena porasta od 100 radnih mesta 2003. godine u novim privatnim firmama; istovremeno 3200 radnih mesta je izgubljeno u društvenim preduzećima).*
- *Gjilane: Poslovni registar Kosova: od ukupno registrovanih 5,597 preduzeća 4,585 je državno sa ukupnim brojem zaposlenih 9,946.*
- *Preševo: ESI procena zasnovana na broju registrovanih preduzeća, podataka za najveće privatne firme i široke procene samozaposlenih u kooperativama i preostalim malim privatnim firmama*

Tabela B.2. Broj zaposlenih u privatnom sektoru Gnjilana

radnje	radnici
trgovina	6,345
restorani, kafići, hoteli	976
zanati	1,250
izgradnja	680
proizvodnja	776
ukupno	10,027

Izvor: Opština Gnjilane, Direkcija za privredu, 2004. godina. Prema podacima o registraciji preduzeća, novembra 2004. godine bilo je 9946 ljudi zaposleno u privatnom sektoru.

Tabela B.3. Privatni sektor u Preševu (2004)

Vrsta registracije	Br.	Radnici -procena
privatne firme	268	737
samostalne radnje	262	305
članovi kooperativa	190	220
Total	720	1,286

Izvori: opštinska administracija (samostalne radnje i firme registrovane u Leskovcu), individualne kooperative (članovi kooperativa). Poreska uprava ima podatke o oko 700 preduzeća i samostalnih radnji. Prema Zavodu za statistiku Srbije (Saopštenje 65, god. LIV, 13 April 2004) u Preševu ima 920 samostalnih radnji (177 u proizvodnji, 16 u izgradnji, 432 trgovine maloprodajne i velikoprodajne i automehaničari, 71 hotel i restoran, 141 transportna, komunikaciona radnja i stvorišta, 6 finansijskih službi, 39 agencija za nekretnine, 6 zdravstvenih i socijalnih i 43 druge radnje). Ali ovi podaci se ne slažu sa drugim podacima.

Vezano za procenu broja zaposlenih: Znamo da u privatnom sektoru ima 268 privatnih preduzeća koja su registrovana u Trgovinskom sudu u Leskovcu, 262 samostalne radnje registrovane u opštini i 190 ili više samozaposlenih u 7 kooperativa. To je ukupno nekih 720 preduzeća. Samo par samozaposlenih ima prijavljene radnike. Možemo da pretpostavimo da 452 samozaposlena radnika (uključujući one koji su registrovani individualno i u okviru kooperativa) zapošljava još 50 -100 ljudi. Teže je uraditi procenu za privatne firme kao što je firma Fluidi (50 zaposlenih) ili Saba Belca (15 zaposlenih), i za još manje firme koje imaju po 1 ili 2 zaposlena. Možemo približno da pretpostavimo da oko 250 ljudi (uključujući preduzeća Fluidi, Veli Trans, Saba Belca s prosečnim brojem radnika 10 kao da veći restorani, i zanatske radnje imaju u proseku po 10 zaposlenih radnika) radi u ovom sektoru. Ako pretpostavimo da je prosek 2 zaposlena radnika (vlasnik i još jedan radnik) u preostalim 243 radnji, dobijamo podatak od 737 (250 + 486). Ako dodamo procenjeni broj od 525 samozaposlenih dobijamo podatak od 1,261 u privatnom sektoru.

Aneks C: Broj zaposlenih u javnom sektoru

Tabela C.1. Javna administracija u oblasti Kumanova, Gnjilana i Preševa

Sektor	Kumanovo	Gjilane	Preševo
Obrazovanje	1,633	1,877	634
Predškolsko	70	49	--
osnovne škole	1,217	944	464
srednje škole	335	509	170
Drugo	11	353	--
Pedagoški fakultet u Gnjilanu	--	22	--
Zdravstvo	953	939	149
Dom zdravlja	953	823	149
Drugo	--	116	--
Opštinska administracija	78	383	183
Administracija	78	276+13	101
matična služba	--	10	--
Kulturni centar	--	29	27
Radio/TV	9	8	7
Sportski stadion	--	--	4
Predškolske ustanove	--	13	44
Vatrogasci	--	34	--
Centralna administracija	1,409	845	~320
Ministarstvo finansija –poreska uprava	62	46	23
ministarstvo finansija –služba trezora	--	3	6
Carina	70	--	--
Centralni registar	9	--	--
Odeljenje za registraciju vozila	--	30	--
Ministarstvo za ekonomiju	12	--	--
Ministarstvo za urbanizam	23	--	--
Katastar	43	--	11
Zavod za statistiku	6	6	--
Ministarstvo poljoprivrede	16	37	--
Agencija za poljoprivredu	7	1	--
Ministarstvo za rad i socijalna pitanja	13	--	--
Centar za socijalni rad	22	23	10
Starački dom	29	--	--
Zavod za zapošljavanje	25	20+12	4
Zavod za penziono osiguranje	29	17	1
Zavod za zdravstvenu zaštitu	29	--	5
Ministarstvo zdravlja	4	7	--
Ministarstvo obrazovanja	6	12	--
Biro za razvoj obrazovanja	8	--	--
ministarstvo pravde	41	--	--
Okružni sud	--	51	--
Kancelarija okružnog tužioca	--	18	--
Opštinski sud	130	41	39
Sud za prekršaje	--	26	12
Tužilaštvo	25	18+1	6
Popravni dom	--	88+14	--
Policija	607	315+12	~200
Ministarstvo odbrane	98	47	3
Agencija za sport i mlade ljude	15	--	--
Ministarstvo kulture	3	--	--
Kulturni centar	16	--	--
Arhiva	9	--	--
Biblioteka	13	--	--
Muzej	18	--	--
Pozorište	21	--	--
Opštinska javna preduzeća	413	161	40

Odošenje smeća	183	88	40
Vodovod	190	73	
Kanalizacija	11+4	--	--
Tržnica	25	--	--
Nacionalna javna preduzeća	584	250	79
Pošta	100		
Telekom	privatizovano	110	26
Elektrodistribucija	214	157	25
Železnica	82	--	8
Upravljanje šumama	120	--	13
Naftna industrija	privatizovano	--	7
Stambeno	34	--	--
JP Makedonija Put	34	--	--
ukupno	5,070	4,447	~1,405

* uključujući male opštinske administracije Lipkova(22), Starog Nagoričana(6), Klečevča(3) i Orašca(3)

Izvori:

- Kumanovo: Opštinska administracija; ispostave centralnih vlsti; podaci Fonada za zdravstvenu zaštitu
- Gjilane: Ministarstvo finansija i privrede (Priština) Abdul Brestovic (načelnik za privredu i menadžement, opština Gjilane); opštinski profil, KTA politika službe vodovoda, dodatak 4-1
- Preševo: Opštinska administracija; sindikati, razni intervjui i ESI istraživanje